

DANTZA ERBESTEAN

Apunte labur eta orokor hauek erbesteko euskal dantzaren ingurukoak dira. Oro har, dantzaren bilakaeraren testuingurua azalduko dugu, XX. mendearen lehen erdia pasatxo, etenik gabeko soka luze batean atzerrian zein Euskal Herrian katebegian garatu zena.

Dantza: hizkuntza unibertsala

Dantza, funtsean, unibertsala den adierazpen-hizkuntza komunitario gisa ulertzeko premisatik abiatzen gara. Horretarako euskal dantza tradizionala azaldu eta azpimarratuko dugu, zer den eta zeri deitzen diogun, eta bere testuingurua, aztergai dugun panorama eta esparru orokor batean. Dantza tradizionalak, funtsean, berezko lengoia adierazkorak eta artistikoak dira, gizarte bizien bilakaeran kokatutako kultura-esparruen barruan garatuak. Horrela, dantza folklorikoa edo "izaera" duena komunitate baten ondare sozialaren parte den dantza genero kohesionatzailea da, gizartea hezur-mamitzen duena.

"Folklore" hitzaren neologismoa 1846an sortu zuen Willian Thoms britainiarra eta "herri-jakinduria" esan nahi du. Beren imajinario kolektiboaren zati bat biltzen duten herrien nortasunari lotutako sustraiko dantzez ari gara. Jai-ospakizunen inguruko dantzak dira, partekatze garatua dutenak, gizartean onartuak, ikusiak eta barneratuak. Oro har, nolabaiteko prestakuntza eskatzen dute, eta ospakizun patronalen, zibilen eta protokolozkoen esparruan egiten dira.

Bereziki, euskal dantzaren funtsezko ezaugarria izaera unibertsaleko alderdi koreografiko batzuen berezitasunean kokatzen da, XVI. mendetik XIX. mendera bitarteko landa-munduaren ezaugarri sinboliko eta tradizioaletan. Euskal Herriko folklore-dantzek morfologia oso egituratua eta erritualizatua dute, eta ondare immaterial aberats bat irudikatzen dute, denbora-tarte zikliko batean kokatua, modu orokorrean esanda inauterietatik corpusera doana, urtero neguko eta udako solstizioen artean doana.

Gizarte dinamikoetan, dantza horietako batzuk nabarmen aldatzen dira, hainbat aldaeratarako bidea emanaz. Erromantizismoaren eta euskal nazionalismoaren mugimendu historikoen eragina dela eta, herrialdeko azken ehun urteetan dantza folklorikoak bizi-bizi transmititu, berritu eta birsortu dira. Oraindik ikusteko dago, etengabeko mugimendu eraginkorraren mende baten ondoren, euskal dantza herrikoia atlas koreografikoaren ondare-zati gisa zer gera daitekeen. Denborak eta gai honen inguruan egiten diren azterlanek zehaztuko dute bidean zehar ahaztuta zer geratzen den eta/edo kasurik onenean -eta zorte apur batekin- zer gelditzen den.

Europako Dantza Akademiaren jatorria

Jakina denez, 1660an, Ipar Euskal Herriko dantzariak Zuberoako dantzak egiten zituztenean, Luis XIV.ak haien trebetasuna egiaztatu ahal izan zuen, eta Donibane

Lohizunen dantzatzen ikusi zituen, Austriako Maria Teresarekin ezkontzean elkartu zuten estatu-ezkontza eta haren omenez antolatu ziren ezkontzak zirela eta. Hurrengo urtean, 1661ean, Luis XIV.ak 25 euskal dantzarik osatutako talde handi bat eramane Parisera, sortu berria zen Parisko Operaren Errege Akademian parte har zezaten.

Ikusmolde enpiriko batetik, hori egiaztatzen duen ikerketa akademikorik ezean, baliteke hori izatea tesirik ulergarriena Pas de Basque eta Saut de Basque dantza-urratsen terminoak akademiaren nomenklaturan jasotzeko. Mundu osoan ez dago ballet eskolarik *Pas de Basque* eta *Saut de Basque* urratsak erakutsi eta dantzatzen ez dituenik. Berez, askotan errepikatutako topikoa eta estereotipoa gorabehera, izena sorterrinari zor dioten bi dantza-urrats bakarrak dira.

Objektiboki aztertuta arrazoizko antzekotasunak daude euskal dantzen urrats batzuen eta dantza klasikoaren beste batzuen artean, batez ere Gipuzkoakoak eta Zuberoakoak direnak, baina baita dantza klasikoaren eta Espainiako bolero-eskolaren, Italiako Medici gorte-dantzaren eta Europako folkloreaken izaera tradizionalerako beste dantzen artekoen artean ere, hala nola irlandarra, proventzala edo andaluziarra. Horietan ere antzekotasun harrigarriak ikus daitezke Frantziako hiriburuan jaiotako dantza-preklasiko akademikoaren dantzen urratsekiko.

Horrela, Europan ospe handiko maisuen tipologia zabala dugu, eta, bertan, ilustrazioaren mugimenduarekin, gerora, jakingurek, literatoek, kronikariek eta bidaiariek erreferentzia puntualeko argitalpenetan emango diren dantza-tratatu ospetsuetara joko dute. Lau mendetan zehar, dantza-maisuaren figura pixkanaka sortzen joan zen, ohi ez bezalako gorakada bat hartu zuen eta bere eragina ezarri zuen Mendebaldeko Europako jarduera ludiko orotan. Bere irudia transbertsala izan zen maila sozial guztietan eta garrantzi nabarmena izan zuen ospakizun komunitarioetan.

XIX. mendetik aurrera, XX. mendera arte, dantza-maisuaren figuraren gainbehera eta beherakada hasi zen, eta figura hori ia desagertu egin zen. Arrazoiak askotarikoak izan daitezke, hala nola egitura sozialen eta gustuen aldaketak, eta aisialdia bizitzeko beste modu batzuk. Horregatik, gertaera hori aztertzeak aukera ematen digu apurka-apurka izan duen bilakaeraren, protagonista garrantzitsuen eta, nola ez, garatzen joan ziren testuinguru soziopolitiko eta kulturalen ikuspegia izateko.

Transmisioa: XVIII. mendeko dantza-maisuaren ereduaren trantsizioa XX. mendeko dantza taldeenera

Gipuzkoa eta Donostia, bereziki, euskal dantza tradizionalaren munduan erreferente izan zirela argi dago, eta Juan Ignacio de Iztueta folklorista, idazle eta dantza-maisua izan zuen jatorri nagusi. Antzina, dantza tradizionalen mantentzea irakasten eta eskola sortzen ari ziren dantza-maisuaren ezagutzaren ondare eksklusiboa zen, inolako kontsiderazio geografikorik gabea.

Europako dantza koreografikoen lehen bilduma idatzi eta inprimatuen artean, Iztuetak *Gipuzkoako dantzak* liburu ospetsuarekin argitaratutakoa dago. Irakasle lanetan Jose Antonio Olano dantza-maisuak jarraitu zuen, eta haren ikasle nagusia Jose Lorenzo

Pujana izan zen, irakasle arrakastatsuen maisua, hala nola bere seme Candido Pujanarena eta Jesus Luisa Esnaola iraultzailearena.

- Juan Ignacio de Iztueta (Zaldibia 1767, Donostia 1845)

Historialaria, idazlea, folklorista eta dantza-maisua izan zen. Jatorri kapare eta bizitza gorabeheratsua izan zuen, eta, dirudienez, dantzari trebe gisa nabarmendu zen. Maisuen maisutzat hartua, aitzindaria izan zen euskal folkloreko dantzen bilketan. 1824an argitaratu zuen *Gipuzkoako dantzak* lana mugarri bat izan zen euskal dantzen kontserbazioari dagokionez, eta bertan 36 dantza ezberdin deskribatzen dira zehatz-mehatz. Bi urte geroago, beste edizio bat argitaratu zuen partitura doinu osoekin. Ondoren, bere ikasle José Antonio Olano euskal dantza herrikoia lehena transmisore zuzena bihurtu zen, eta horrek lekukoa hartu zion, Jose Lorenzo Pujana ikasle eta ondorengo maisuaren bitartez.

- Candido Pujana (Ordizia 1905, Donostia 1985)

Dantzaria eta dantza-maisua. Esan bezala, Jose Lorenzo Pujana dantza-maisua, Olanoren ikasle izandakoa, zuen aita, eta Olano, era berean, Iztuetaren ikasle izan zen. Aitaren agindupean hasi zen Candido dantzaren munduan. Haren heriotzaren ondoren, Donostiako Dantza Eskolako buru bihurtu zen. 1948an Goizaldi euskal dantzari taldea sortu zuen, eta horrela, Candidok utzitako ondarearen bidez, gipuzkoar dantzaren transmisio-lan garrantzitsuari jarraitu zion.

Esan beharra dago Goizaldi funtsezko dantza taldea izan dela, XVIII. mende hasierako dantzaren tradizioaren ortodoxiaren aktiborik zuzenena gisa ulertuta, maisuz maisu jaso eta transmititua. Laburbilduz, XVIII. mendeko dantza tradizionalako maisuaren figuraren zuzeneko herentziaren emaitza izan da, XX. mendeko Euskal Herriko dantza taldeen egitura organiko berezietara eramana.

XX. mendeko lehen bi hamarkadetatik aurrera, dantza taldeen aroa hasi zen euskal nazionalismoaren mugimendutik eta kontzeptu eszeniko berritzaileetatik hurbil, eta talde horiek pixkanaka garrantzi handiagoa hartu zuten, talde horien zuzendariak dantza tradizionalako antzinako maisuen figurarekin parean jarrita -eta batzuetan kontrajarrita-; izan ere, kasu batzuetan, azken horiek ideia kontserbadore sakonen erregimen nazionalistik hurbil egon ziren, eta hori guztia, gainera, euskal hiriburuetakoa hiriguneetan, lurralde txiki baten barruan gertatzen zen kontsumo eszeniko eta protokolarioko merkatuaren testuinguruan.

Dantza antzeztuaren eta dramatizatuaren eragin exogenoa

Euskal mugimendu erromantiko eta nazionalistak desagertzear zegoen euskal kultura tradizionalaren ondarea berreskuratzea bultzatu zuen. Horretarako, funtsezko bi faktorek bat egin zuten. Alde batetik, ondare immateriala berreskuratzeko lana, hainbat adituk egin: Resurreccion Maria Azkue, Jose Gonzalo Zulaika Arregi –Aita Donostia izenez ezagunagoa–, José Miguel de Barandiaran, Jorge Riezu eta abar. Horrela, Euskal Jaiak edota Aste Nagusiak bezalako festa handien testuinguruan,

alderdi jakin batzuetan desagertzeko zorian zegoen kultura berreskuratu zuten; eta, bestetik, Errusiako Ballet deitutakoek nazioarteko eszena irauli zuten, Europa osoa zeharkatuz, garai hartako korrante artistikoek erakarritako sortzaile eta intelektualak bor-borka zeuden garaian.

Testuinguru horretan, herrialdeko ekintzaileak, maisu, dantzari, musikari, konpositore, margolari, idazle eta enpresariak biltzen zituztenen artean, euskal musika eta dantza lehengai ezin hobea zirela sinetsita, Errusiako Balletetako eredu dramaturgiko iraultzaile horiek moldatu eta aplikatzeko antolatu ziren, Euskal Herrian zein Espainiako Gerra Zibilaren eta erbestearen garaiko Europako hiriburu nagusietako batzuetan erakutsitako dantza- eta folklore-eszenaratze berrituak abiaraziz.

Aurkako egoera horiek gorabehera, lehen urteak benetako pizkunde baten urteak izan ziren, mugimendu artistikoak sortzeari dagokionez. Dantza arloari dagokionez, nahitaez aipatu behar dira Sergei Diaghileven Errusiar Ballet ezagunak, nazioartean dantzaren panorama irauli zutenak, paradigma eszeniko berri bat sortuz, artearen hainbat lengoaia, hala nola pintura, literatura edo musika, batu eta bateratzean oinarritua, betiere dantzarenarekin batera.

Ballet horienak Lehen Mundu Gerran euskal hiriburuetan behin eta berriz egindako bisitak oso estimatuak, aintzat hartuak eta balioetsiak izan ziren. Sergei Diaghilev enpresaburuaren beraren arrakasta nabarmendu behar da, Anna Pavlova lehen dantzari errusiarra eta Vaslav Nijinski eta Bronislava Nijinska anai-arrebak lagun zituela. Ballet errusiar iraultzaileen lan ezagun askotan parte hartu zuten Igor Stravinski, Maurice Ravel edo Nikolai Rimski-Kórsakoven musikekin.

Era berean, eragin nabarmena izan zuen Nikita Balieffen Moskuko Balletak Euskal Herrira egindako birak, frantsesez La Chauve-Souris deituak, hau da, "Saguzarra". Aktore, idazle eta zuzendari errusiar horrek antzerki eta musika generoko dramaturgiak sortu zituen, kontzeptu eszeniko berean bat eginez: ipuinak, kondairak, mitoak, kantu eta dantza errusiar tradizionalak. Eredu horrek eragin handia izango zuen gerora euskal lurraldean dantzaren garapenean.

Euskal pizkundera: dantza-antzerki nazional adierazpen eszenikoaren eta abangoardia artistikoaren jatorria

Zalantzarik gabe, Europako historia berriaren XX. mendeko lehen lau hamarkadak kontinente zaharreko geopolitikaren eremuko garairik asaldatuenetakotzat har daitezke, bai nazioan, bai nazioartean. Gogoan dugu Lehen Mundu Gerra eta beste hainbat, hala nola Errusiako Iraultza, Bigarren Errepublika, Espainiako Gerra Zibila, Gernikako bonbardaketa eta Bigarren Mundu Gerra.

Gertakari historiko horiek eragin erabakigarria izan zuten Euskal Herrian, euskal mugimendu erromantiko eta nazionalista kaleidoskopio baten moduan sortu baitzen hainbat eremutan, Europako arte eszeniko artistikoen ereduak nortasunaren eta autobaieztapen politikoaren erreferente gisa hartuz Euskadiko Herri Arte baten adierazpen artistiko nazional baten definizioan.

Horrela, XX. mendeko hiru hamarkadako denbora-tarte bat nabarmendu behar da, gutxi gorabehera 1920ko hamarkadaren erdialdetik 1950eko hamarkadaren amaierara bitartekoak. Talde horiek, bakoitzaren berezitasun kualitatiboak alde batera utzita, euskal dantza berri zuten, oro har, Bigarren Errepublika baino lehen hasitako dantza eszenaratuaren esparruan, diktadura frankistaren garaia iritsi arte.

Kontzeptu berritzailea izan zen bere garaian, eta orkestrako egitura klasikoak, musika sortu berriak eta enkarguzkoak, abesbatza eta ahots handien parte hartzeak, interpreteak eta dantzariak, eta artista plastikoek diseinatutako kutxa eszenikoak bildu zituzten, azkar eta bat-batean eszenografo eta figurinista bihurtuta. Zalantzarik gabe, azpimarratzekoa da Segundo de Olaeta musikari eta folkloristak Elai Alai bere lehen haur taldearekin ereindako hazia, urte batzuk geroago loratuko den eta aurrerago jorratuko dugun beste formazio genealogia bati bide emango dion proiektu hasiberria.

Batez ere, Sasaki Naski eta ondoren Eresoinka konpainien sorkuntzak eta eraketak - nahiz eta bi kasuetan bizi-zikloaren garaia laburra izan den- praktikan Euskal Herriko benetako enbaxada kulturalak izatea ekarri zuen, euskal herriaren historia hurbilean eta euskal pizkundearen eta dantza antzeztuaren mugimendu osoan oso sustraitua eta gogoratua den aztarna utzita. Hori guztia, gainera, gerren arteko eta gerraosteko erbestealdi guztiz prekario baten garaian, helburu horiek hain egitura ahulekin gauzatzea oso lan konplexua zen garaian.

Bai Sasaki Naskiren bai Eresoinkaren proposamenetan, etorkizunerako proposamenetan eragina izango duten hainbat pieza eszeniko errepikatzen dira, "Sagardotegian", "Zortziko", "Oñazez" edo "Sirimiri" izenburuko lanekin. Euskal Herriaren iruditeria sozialak bereganatu, barneratu eta normalizatu egin zuen, tradiziozko dantza kostunbristaren errepertorio gisa, kostaldeko eszenekin, erromerietan, mendi eta landa girokoekin, edo protokolokoekin, hainbat ipuin, fabula eta elezaharren bidez josiak, bere dramaturgia propioekin.

- Sasaki Naski: Arte Eszenikoen Elkarte (Donostia 1928-1935)

Zalantzarik gabe, euskal enbaxadore handi baten osotasun eta batasun gisa planteatutako sormenezko proiektu gisa tamaina handiko antzerki nazional baten lehen adierazpen eszenikoa da. Antonio de Oruetak sortu zuen 1928an Donostian, Sasaki Naski euskal folklorea antzezteko erakundearen buru izan zen talde eta zale ugariarekin batera. Nikita Balieffen Moskuko Balleten ereduari jarraituz, musika, kantua, dantza eta dramarekin euskal antzerki nazional bat sortzeko lehen proiektua izango da.

Horrela, Sasaki Naski talde eta pertsona hauek elkartu zituen: Donostiako Orfeoitik etorritako abesbatza misto bat; José Olaizolak eta Tomás Garbizuk zuzendutako Donostiako Orkestra Sinfonikoko maisuak; Nicanor Zabaleta bezalako harpa jotzailearen kalitatezko instrumentistek osatutako orkestra bat; Jon Zabalo eta Pedro Antequera ilustratzaileak; eta Berriz, Ipar Euskal Herriko eta Donostiako dantzari talde bat, Jesus Luisa Esnaola koreografo iraultzailearen zuzendaritzapean. Proposamen berritzaile horren lorpenak bere fruitua eman zuen, Parisen zein Madrilan, euskal

lurraldeko hiri gehienetan ez ezik kritika eta publikoaren aldetik ere arrakasta handiz aurkeztu ziren hainbat lanekin. 1935etik aurrera, antolaketa-egitura konplexu hori lausotzen joan zen, eta Buenos Airesen, Argentinan, jarraitu zuten agerraldi eta arrasto txikiak izan ziren arren, azkenean Buenos Aires hiriburuaren inguruan desagertu egin zen pixkanaka.

- Eresoinka: Euskal Kultur Enbaxada (Sara 1937-1939)

1937an, Gernika eta Durangoko bonbardaketen ondoren, Jose Antonio Agirre erbesteko lehen Eusko Jaurlaritzako lehendakariak Gabriel Olaizola musikariari kultura artistikoko proiektu nazional handi bat sortzeko agindu zion, munduari erakusteko eta euskal herriaren nortasuna eta arima erakusteko diseinatua. Euskadiko lehen lehendakariaren agintalditik zuzenean euskal gizarte zibilaren beraren barne-antolaketa horizontal eta independente izatera pasatutako sorkuntza baten adibide da Eresoinka enbaxada.

Horrela, Olaizolak Saran (Lapurdi) bildu zuen, garai hartako abeslari, musikari, dantzari eta artista plastiko nabarmenen multzoa, eta oso denbora gutxian ikuskizun handi bat egin zuen formatu handian, hiru urtez jarraian Europako hiriburu nagusietan biratu zuena Eresoinka Euskal Kultur Enbaxada izenekoa. Guztira 100 artista baino gehiago izan ziren, osagarri nagusizat abesbatza nazional bat zutela; baita Jesus Guridi eta Jose Uruñuelaren obren inguruko interpreteen orkestra bat ere; Aurelio Arteta, Jose Arrue edo Jose Maria Ucelayk diseinatutako eszenografiak; eta Jesus Luisa Esnaola maisu eta koreografoak zuzendutako dantza talde trinko bat.

Berak zuzentzen zuen Donostiako Kiliki taldearen zatirik handienarekin egin zuen dantza talde hori Luisak, eta zenbait dantzarik urte batzuk lehenago ere parte hartu zuten Saski Naskiren lehen proiektuan. Horrela, "Zortziko", "Sirimiri", "Akerlanda", "Lau dantzak", "Ilgaba" edo "Pas de Basque" izenburu zuten obra ezagunak egin zituzten, guztiak 1939ra arte antzeztuak eta Londres, Paris, Brusela, Amsterdam edo Rotterdameko opera antzoki nazional garrantzitsuenetan erakutsiak, 1939ko uztailean Eresoinka Euskal Kultur Enbaxada behin betiko desegin zen arte.

Proiektu horretan aritu ziren dantzariak Luisa Esnaola koreografoak garatu zuen lan erraldoia agerian utzi zuten. Koreografo horren lan sortzaile handia erakutsi zuten, dantza-lan berriak zehaztasun osoz prestatuta eta osatuta, arretaz aztertutako, ikertutako eta aurkeztutako mugimendu berriekin interpretatuta. Laburbilduz, Eresoinka Euskal Kultur Enbaxada osatu zuten 100 interpreteek baino gehiagok Euskal Arte osoaren ikuskizun eszeniko bat sortu zuten, Jose Antonio Agirre erbestean zegoen Euskadiko lehen lehendakariaren aginduei hitzez hitz jarraituz. Puntu horretan gelditu eta nabarmendu beharreko bi pertsonarengan jarriko dugu arreta.

- Gabriel Olaizola (Hernani 1891-1973)

Abeslaria eta koru-zuzendaria izan zen. Musika ikasketak Hernanin eta Donostian hasi zituen eta ondoren Bartzelonara joan zen. Bere ibilbidean zehar, Madrilgo Teatro Real, Bartzelonako Liceu, Lisboako San Carlos, Milango Scala, Napoli, Venezia, Paris eta

Montecarlon abestu zuen, orkestra-zuzendari ezagunek zuzenduta. 1931n Eusko Abesbatza zuzendu zuen, eta 1937an, Agirre lehendakariak eskatuta, Eresoinka erbesteko kultur enbaxada sortu zuen, eta Europako hiriburu nagusietan jardun zuen.

- Jesus Luisa Esnaola (Erreteria 1904, Kanbo 1972)

Dantzaria, koreografoa eta dantza-maisua. Jose Lorenzo Pujanaren ikasle kutuna, arrakasta handiz aritu zen Londresko Albert Hallen eta Parisko Eliseo Zelaian. Dantza-maisu izan zen Kiliki, Gaztedi eta Saski Naski taldeetan, eta bertako dantzari eta irakasle izan zen. 1937tik Eresoinkaren zuzendari eta koreografoa izan zen, eta Europa osoan zehar egin zituen birak. Telesforo Monzonek eskatuta, Eusko Jaurlaritzako Gobernazio Sailarentzat lan egin zuen, eta haren idazkari nagusia izan zen.

Mexikon erbesteratua, esportazio enpresa bat zuzendu zuen, mundu osoan zehar bidaiatuz. Erretiroa hartuta zegoela, 1971n Kanbora joan zen bizitzera, eta hil baino pixka bat lehenago, 1972an, Elgar Oinka taldea sortu zuen Hazparnen. Talde berritzaile horrek 50. urteurrena ospatu zuen 2022an. Luisaren heriotzaren ondoren, haren ikasle eta lagun Joxe Mari Arregi donostiarra, txistulari eta dantzaria Poxpoliña, Kiliki, Eresoinka eta Schola taldeetan–, arduratu zen, Parisko erbestealdia amaitu ondoren, talde horren zuzendaritzaz.

Aipatzekoa da Eresoinkari buruz geratu diren irudirik enblematikoenetako asko Boris Lipnitski argazkilari ezagunak egin zituela. Errusian jaiotako argazkilari hori, ukrainar jatorriko familia juduko artista, Parisen bizi zen, atzerrian erbesterratu ondoren. XX. mendeko pertsona ospetsu askori argazkiak atera zizkien, balletean, modan edo artean espezializatuta, Coco Chanel, Marc Chagall edo Pablo Picassori egindako erretratuekin, besteak beste. Eresoinka proiektuaren buru intelektual eta arduradunek munduari modu irekian zabalduetako euskal enbaxada kultural gisa zuten posizionamenduaren tamainaren adibide bat besterik ez da.

Dantzaren enbor bereko lau adar

Lau talde ezagun patroi eta enbor berean sailkatu ditugu. Lau talde horiek protagonismo handia izan zuten dantzaren bilakaeran 1920ko amaieratik aurrera, batez ere Bizkaian eta Ipar Euskal Herrian. Talde horiek dantza tradizional estilizatuaren proposamenak egiten zituzten, euskal kultura herrikoian zein klasikoan oinarrituak. Jarraian aipatuko ditugu, euren fundazio-sorreraren ordena naturalari eutsiz, kronologia-banaketa lineal batean, aztertu eta landu beharreko gaiaren irakurketa koherentea eta zehatza errazte aldera.

- Elai Alai: haurrentzako eszenaratze artistikoa (Gernika 1927-1939)

1927an, Segundo de Olaeta folkloristak –Euskal folkloreaken historian– Euskal Herriko lehen haur dantza taldea sortu zuen. Gernikako Udal Musika Bandaren kontzertuak Segundok zuzentzen zituen garaian hasi zen dena, eta haurrak sartu zituen euskal folkloreko bertso, kantu eta dantza saioak egiten. Horrela, bere hasieratik eta Gerra Zibilaren garaira arte, banda horrekin batera dantza akademia bat sortu zuen, non

solfeoaz gain, dantzak, bertsoak eta herri kanta irakasten zitzaizkien. Emanaldiak euskal hiriburuetakoa antzoki nagusietan egin ziren, Alfontso XIII.a erregearen, Primo de Riveraren edo Manuel Azañaren aurrean.

Euskal eszenaratze berriak osatu zituen: "Mesa osteko jaia", "Mari-jesiak", "Doniane gaba" edo "Kandelariyo-leriyo", besteak beste. Espainiako Gerra Zibilean eta 1937ko Gernikako bonbardaketaren ondoren, Olaeta familia eta Elai Alai ikasle batzuk Frantziara erbesteratu ziren, Elizaren laguntzarekin lehenik, eta Eusko Jaurlaritzaren laguntzarekin gero, eta horrela hainbat emanaldi egin zituzten Frantzian eta Belgikan. 1939an Bigarren Mundu Gerra hasi zenean, Elai Alai euskal taldea desegin egin zen eta Olaeta familia Biarritzera lekualdatu zen, Gernikan eta Bilbon bizitzen jarri arte.

- Segundo de Olaeta (Gernika 1896-1971)

Argi geratu denez, koreografoa, musikagilea eta folklorista ezaguna izan zen. Musika ikasketak Bartzelonan egin zituen eta 1920an Gernikako Udal Bandako zuzendari izendatu zuten. 1927an Elai Alai haur folklore taldea sortu zuen, eta lan berri ugari egin. Ondoren Belgikan eta Frantzian erbesteratu zen, eta herrialde horietan emanaldiak eskaini zituen. Ipar Euskal Herrian hainbat dantza talde sortu zituen, Baionan, Donibane Lohizunen eta Uztaritzen, eta Biarritzen sortu zuen gerora Oldarra Euskal Balletak deitu izan zitzaiena. 1950ean, Bilbora itzulita, folklore eta ballet akademia eta Olaeta balletak sortu zituen. Azken urteetan familiako ondorengoei eman zien lekukoa.

- Oldarra Euskal Balleta (Biarritz 1937)

Segundo de Olaetak sortu zuen 1937an. 1957tik aurrera, Koldo Zabala dantzari profesional ohi eta dantza-maisuak hartu zuen Oldarraren zuzendaritza, eta Ipar Euskal Herrian erreferentziako ballet bihurtu zuen, euskal kulturaren berrikuntzan betebetean parte hartuz. Taldeak bira ugari egin zituen Europan, Estatu Batuetan eta Hegoa Amerikan zehar. Aipatzekoak dira lan hauek: "Gernika", "Izena duen guztia" edo "Nafarroa", dantza eta kantua uztartzeko joera narratiboan. Saski Naski eta Eresoinkaren eredu estandarrek hasitako moldeekin jarraitu zuten, proiektu nazionalaren nolabaiteko espiritua landuz, baina formatu txiki edo ertainean agertuz, aipatutako proiektu nazionalagoak baino parte-hartzaile kopuru nabarmen txikiagoarekin.

- Koldo Zabala (Getxo 1936, Biarritz 2014)

Dantzari profesionala, pedagogoa eta koreografoa izan zen. Biarritzen erbesteratua, folklorea hasi zen dantzari gisa Olaetarekin, Pariseko Goi Mailako Kontserbatorioan ballet klasikoaren formakuntzarekin jarraitzeko. Bordeleko Antzoki Nazionaleko dantza taldean sartu zen dantzari profesional gisa, eta, ondoren, Brivé eta Baionako kontserbatorioetan irakasle izan zen. Biarritzeko Oldarra Balleta zuzendu zuen, eta haiekin munduan zehar etengabe birak egin eta hainbat sorkuntza egin zituen. 2011n, 75 urte zituela, Mizel Théretek Ekarle konpainiarentzat sortutako "Oroitzen naiz" antzezlanean aritu zen.

- Olaeta Euskal Balleta (Bilbo 1949)

Segundo de Olaetak 1949an Bilbon sortu zuen taldea. Urtebete geroago, euskal folkloreak, dantza klasikoaren eta musikaren lehen haur akademia zabaldu zuen. Pixkanaka, Euskal Herriko hiriburu nagusietan dantzatu zuten, eta ondoren Madrilen eta Bartzelonan egindako beste emanaldi batzuk etorri ziren. Nazioartean hainbat bira egin zituzten Europan, Estatu Batuetan, Kuban, Puerto Ricon eta Kanadan, Victor eta Lide seme-alabak protagonista irmo zirela.

Euskal folkloreak ikuspegitik hamaika koreografia interpretatu zituzten: "Oinkarin", "Urbeltzeko Laminak", "Zorgineta" edo "Aiko Maiko". Ballet-akademiarekin erreperitorio klasikoaren bertsio berezi eta ezohikoei heldu zieten, izenburu kanoniko handiak birsortuz, hala nola: "Intxaur-kraskagailua", "Coppélia", "Beltxargen aintzira" edo "Loren balsa". Gainera, OLBE Operaren Lagunen Bilboko Elkartearekin elkarlanean aritu ziren hainbat ekoizpenetan: "Aida", "Rigoletto", "Lucrecia Borgia", "La Gioconda" edo "Mendi Mendiyan".

- Víctor de Olaeta (Gernika-Lumo 1922, Bilbo 2007)

Banda zuzendaria, musikaria, dantzaria, koreografoa eta folklorista izan zen. Segundo de Olaetaren semea, txikitatik hasi zen dantzaren munduan, Elai Alai haur taldearekin. Musika eta ballet formakuntza Bartzelonan jaso zituen, eta, ondoren Olaeta balletekin mundu mailan birak egin zituen. 1950ean, Bilboko Olaeta ballet klasikoaren eta euskal folkloreak akademiaren sorreran parte hartu zuen, eta hainbat koreografia dantzatu zituen, hala nola: "Elizateko aureskua", "Arretxinagako San Migel" edo "Amaiako ezpata-dantza". Era berean, Bilboko OLBE elkartearentzat hainbat operatan parte hartu zuen.

- Etorki Euskal Balleta eta Abesbatza (Biarritz 1954-1995)

Filipe Oihanburu folkloristak sortu zuen 1954an. Oldarra taldearen zatiketa batetik osatu zuten taldea. Etorki balletek aldizkako jarduera bat garatu zuten, aurretik programatutako birek aurrez zehaztutako denbora-tarte batzuetan funtzionatzen zuena. Etapa horiek nazioarteko hainbat tourren inguruan bultzatzen ziren, eta mundu erdia zeharkatu zuten, Paris, Praga, edo Bogota bezalako hirietan dantzatu. Nestor Basterretxea eskultorearekin edo Tomas Hernández Mendizabal ilustratzaile eta diseinatzaile grafikoarekin kolaboratu zuten.

Erresuma Batuko eta Frantziako music-hall-etik hartutako elementu berriak sartu zituzten, hainbat lengoia eszenikorekin uztartuz, antzerkia, musika, dantza, umorea eta drama nahastuz. Etorki Euskal Balleta eta Abesbatzen jardueraren azken hamar urteak kantu koraleko erakunde gisa definitu ziren, 90eko hamarkadaren erdialdean jarduerari amaiera eman zioten arte. Zalantzarik gabe, Biarritzen bizi den proiektu horren sortzaile, zuzendari, koreografo eta buru den Filipe Oihanburu nabarmendu behar da.

- Filipe Oihanburu (Argeles-Gazost 1921, Biarritz 2023)

Idazlea, koru zuzendaria, koreografoa eta folklorista, "Pupu" ezizenez ezaguna. Bere haurtzaroko lehen zortzi urteak Montevideon bizi izan zituen, Uruguain. Gero Parisera joan ziren bizitzera, azkenean Biarritzen finkatu ziren arte. 1942an, Segundo de Olaetarekin Oldarran hasi zen akordeoilari eta dantzari gisa. Talde horretan parte hartzen zuen eta zuzentzera ere iritsi zen. 1954an, Biarritzeko Euskal Etorki Balleta eta Abesbatza sortu zituen, eta hiru hamarkadatan mundu osoan zehar biraka ibili zen.

Profesionalki, lanbideari dagokionez, Radio France Culture eta Radio France Pays Basque irratiaren aritu zen esatari lanetan. Gainera, gai askotako liburuak argitaratu zituen: hiztegiak, politika, hizkuntzalaritza eta biografiak. 2011n, 90 urte zituela, Mizel Théretek Ekarle konpainiarekin sortutako "Oroitzen naiz" obran aritu zen. 2021ean, Biarritzeko Udalaren Urrezko Domina jaso zuen.

Hainbat hamarkadatan lau talde horien proposamenak utzi duten arrastoa erraz arakatu eta ikusi daiteke Ipar Euskal Herriko, Gipuzkoako eta Bizkaiko ballet folklorikoaren panorama orokorrean, Olaetak, Zabalak eta Oihanburuk markatutako ildo estilistikoaren bidez, eta eragina izan dute garaiko talde ezagun eta dinamikoetan, hala nola Donostiako Oinkari eta Bilboko Dindirri taldeetan, dagoeneko desagertuak, baina arrasto handia utzitakoak Euskadiko dantzaren bilakaeran.

Dantza, bide klasiko baten genealogia musikala

Garai batean, Espainiako Gerra Zibilaren urteetan eta ondorengoetan, dantza estilatuaren kontzeptu klasiko batetik sortutako genealogia musikal batetik abiatutako hainbat sorkuntza osatu ziren. Batzuetan, gerraren, euskal exotismo mitologikoaren eta historiaurreko historizismo primitiboaren oinarri izan ziren eszenaratze nostalgikoak ekarri zituzten. Dantza kanon horrek, neurri batean, euskarri klasikoa du, oso maila ezberdinetan aurkeztuta. Gehienetan, narratiba dramatikoak landa inguru kostunbrista batean murgildurik dago, eta, beste batzuetan, abstrakzio eszeniko berria aurkeztu izan du.

- Schola Cantorum Ntra. Sra. del Coro (Donostia 1940)

Koruko Ama Birjinaren Eskola izenez ezaguna, Juan Urteaga musikari eta organistak 1940an Donostian sortua. Hasieran, Eukaristiaren eta Pasioaren Estantpei eskainia, 1950eko hamarkadatik aurrera hasi zen taldea euskal folkloreko ballet eta operen laburpenak egiten, hala nola: "Amaya", "Txanton Piperri" edo "Ambotoko dama". Jose Uruñuela maisu ospetsuaren eta Ageda Sarasua bere ikasle kutunetako baten ondoren beste dantzari eta maisu nabarmen batzuk etorriko dira, aurrerago aipatuko dugun Vicente Amunarriz kasu.

Schola balleta eta abesbatzak proiektio esanguratsua lortu zuen Guridi, Usandizaga eta Sorozabalen ballet ezagunak eraikiz: "Euskal musikaren gorespena", "Eusko irudiak" edo "Gernika" izeneko muntaietan. Euskal dantzaren garapenean eta genealogian presente zegoen arrasto estilistiko baten eraikuntzaren inguruko protagonista

nabarmenetako bat izan zen, baldin eta Scholatik abiatu eta atera ziren taldeen kopurua aztertu eta kontuan hartzen badugu. Talde horiek guztiek jatorri identifikagarria zuten, hala nola desagertutako Irrintzi eta Oinkari taldeek, batez ere azken horrek.

- Jose Uruñuela (Vitoria-Gasteiz 1891, Donostia 1963)

Musikaria, pianista, folklorista eta dantza-maisua izan zen. Kimikan lizentziatua Madrilén. 1936an, Ipar Euskal Herrira erbesteratu zen, eta konpositore gisa Eresoinkan parte hartu zuen. 1938an, Parisko Teatro Cómico antzokian "Danza Nacional Vasca" obra sinfonikoa estreinatu zuen. 1946an, Donostiara itzuli zen, pieza kanonikoak konposatu zituen eta dantza-eskolak eman zituen Kursaal Handian eta Schola Cantorumen, arlo profesionalera iritsi ziren ikasleekin, hala nola Maite Eguiguren dantzariarekin eta Ageda Sarasua irakasle eta dantzariarekin. 1954an irakasle lanetan, Donostiako Kontserbatoriora pasa zen, eta dantza-maisu izaten jarraitu zuen. Kargu horren lekukoa, hain zuzen ere, Ageda Sarasua ikasle ohiak hartu zuen, bere senar Peter Brown dantzari eta pedagogoarekin batera.

- Ageda Sarasua (Donostia, 1928-2007)

Dantzaria eta dantza-irakasle ezaguna izan zen. Jose Uruñuela maisuarekin hasi zuen prestakuntza Kursaal Handian eta, Gipuzkoa osoan zehar Schola Cantorum balletarekin dantzatu zuen. Geroago, Espainiako Mariemma Balletarekin Madrilén dantzari profesionala zela, bere senarra izango zena ezagutu zuen, Peter Brown. 1959an Donostiara itzuli eta Kursaal Handian eskolak eman zituzten biek, harik eta 1964an, Jose Uruñuela hil ondoren, Sarasuak Donostiako Goi Mailako Kontserbatorioa zuzendu zuten arte. Hiru hamarkadatan dozenaka dantzari trebatu zituzten, gerora nazioarteko ballet konpainia ospetsuetan dantzariak izan zirenak. 2007an, Gipuzkoako Dantza Profesionalen Elkartearen eskutik, Dantzaren Dedikazioaren Saria jaso zuen Sarasuak, Peter Brown bere senarrarekin batera.

- Vicente Amunarriz (Donostia 1920-1966)

Bere garaian dantzaria eta dantza-maisu ezaguna izan zen. Kiliki taldean hasi zen, Luisa Esnaolaren zuzendaritzapean. Eresoinkaren dantzaririk nabarmenena izan zen eta Europa osoan zehar ibili zen. Emanaldi guztietan mirespen paregabea piztu zuen. Espainiako Gerra Zibila amaituta, Venezuelara erbesteratu zen 1943an sorterrira itzuli zen arte. Itzuli zenean, maisu izan zen hainbat taldetan, hala nola Schola Cantorumen. Mariemma eta Antonio Ruiz Soler dantzari eta koreografo espainiarrei laguntza eta aholkularitza eman zion "Suite de dansas vascas" balletetarako. Bat-batean hil zen 46 urte zituela, eta horrek eten egin zuen haren bizitza eta euskal dantzaren esparruan karrera baten garapena.

- Maria Elena de Arizmendi Amiel (Donostia 1916-2000)

Ikertzailea, koreografoa eta etnografian janzkeraren historian espezializatutako idazlea. Dantzari autodidakta, 1935ean Ravelen Boleroa interpretatu zuen zenbait

jaialditan, hala nola Donostiako Kursaal Handian eta Bilboko Arriaga Antzokian, Cristobal Balenciaga goi-mailako jostun ezagunak egindako diseinu eksklusiboarekin. Herrialde osoan zehar ibili zen herri mailako dantza eta figurazio ikerketak egiten. 1963an, Izarti Balleta sortu zuen, eta Espainia osoan zehar dantza eta etnografia hitzaldiak eman zituen. Folklorea ikertzeko hainbat elkartetako kide izan zen, eta euskaldunen janzkerari buruzko lan ugari argitaratu zituen. Izarti balleta oso talde garrantzitsua izan zen, nahiz eta bizi-iraupen laburra izan. Elena de Arizmendik benetako euskal arte herrikoi baten birsorkuntza barrutik nola landu eta jorratu planteatu zuen, bere lankide eta lagun Lucile Armstrong ikertzailearen, Julio Caro Baroja adituaren eta Pablo Sorozabal musikariaren ildoei jarraituz.

Dantzari profesionalak erbestean. Hiru adibide

Euskal dantzaren historiak eta protagonistei eragin egin zien, XX. mendeko esparru profesionalean herrialdearen egoera bereziak: Primo de Riveraren diktaduraren urte hertsitzaileak, Bigarren Errepublika labur eta zapuztu bat, Gerra Zibil tragikoa, eta haren ondoren beste diktadura bat etorri zen, Franco jeneralarena, historiako garai beltza, ia berrogei urteko erbestealdia ekarri zuena. Horregatik, XX. mendeko Euskal Herria, oro har, Europako errealitatek begiratuta, basamortua izan da, eremu profesionaleko dantzaren arloan, bai prestakuntzari eta produktuari dagokionez, bai konpainia profesionalik ez egoteari dagokionez, hitzaren zentzu garbi eta zorrotzean.

Horren ondorioz, interprete gisa lanean aritu nahi izan zuen gazte orok etorkizunerako bide bakarra izan zuen: herrialdeetik emigratzea, baina, gainera, aztertzen ari garen kasuan, ez zen borondatezko erbesteratze bat izan, baizik eta gerrako haurrak bezala atzerriratzerara behartu zituztela. Beraz, dantza akademikoaren tradizioz ezak –dantza herrikoiaren alorrean izan ezik–, hutsune egoera luzea ekarri zuen hamarkada askotan zehar. Gerrako haurren erbesteratuen hiru adibide aurkeztuko ditugu labur-labur, bide profesional eta pertsonal oso desberdinak eta nabarmenak dituztenak. Beren bizi-proiektutik bereizena zen Ibilbide artistikoa izan zuten. Bizi izan ziren tokian bertan hasi ziren, bidean topatzen zuten guztiarekin elikatuz, erne, ikusten eta bizitzen ari zirena zer zen jakiteko, eta hori ez da beti lan erraza izaten.

Gerra Zibiletik erbesteratutako euskal dantzari eta koreografo horiek dantzaren maitaleak izan ziren, ekintza militar tragikoaren basakeriaren eta diktaduraren aurrean sendabide bat aurkitu zutenak. Atzerrian hazi eta trebatu ziren, eta atzerriko mundura zabaltzea eragin zieten karrerak egin zituzten. Dantzaz eta bizitzaz beteriko abenturak hasi zituzten, beren herriarekiko konpromisoa eta eskuzabaltasuna adierazten zutenak, eta dena eman zuten ezeren truke, ezeren zain egon gabe, ezer jaso gabe, bizitzak emandako kolpe ugari jasoz. Haiekin batera, funtsezko ezaugarri bat zuen jarrera bat desagertu zen: ekiteko borondate irmoa eta soinean zutenarekin aurrera egiteko grina handia. Gaztetasunaren ezaugarriak.

- Gerardo Viana "Vladimiro" (Ortuella 1925, Vitoria-Gasteiz 2013)

"Vladimiro" ezizenez ezagunagoa. Dantzari profesionala, pedagogo eta koreografoa izan zen. Espainiako Gerra Zibiletik erbesteratua, "Habana" itsasontzian ontziratzen

Santurtziko portutik irten eta Bordelera iritsita. Handik, "Sontay" itsasontzi frantziarrak Errusiara eraman zuen, Leningradora –egungo San Petersburgora– joateko. Moskun dantza klasikoa ikasi zuen Sobietar Batasuneko hiriburuko Estatuko Koreografia Eskolan, Nikolay Tarasov irakasle zuela. Bigarren Mundu Gerra hasi zenean, Stalingradera eraman zuten –gaur egun Volgograd–, eta hortik Leninskera. Tula Antzokian bakarlari izatera iritsi zen eta Bielorrusian Grodno Eskolako zuzendari izan zen. 1967an, Leningradoko Kirov Antzokiak –egungo San Petersburgoko Mariinsky Antzokiak– gonbidatuta, Miniaturas Españolas balleta sortu zuen. Ballet hori Sobietar Batasun osoan zehar muntatu behar izan zuen. 1994an, Espainiako Gobernuako Kultura Ministerioaren Arte Ederretako Merezimenduaren Zilarrezko Domina jaso zuen.

- Fermin Aldabaldetrek "Pirmin Treku" (Zarautz 1930, Donostia 2006)

"Pirmin Treku" ezizenez ezagunagoa. Dantzari profesional eta pedagogo ezaguna izan zen. Espainiako Gerra Zibiletik haur gisa erbesteratuta, bere bi arrebeekin batera Ingalaterrara eraman zuten 1937an, Britainia Handira. Han finkatu zen eta, Frederick Ashtonen balleteko emanaldi bat ikusi ondoren, dantzari izatea erabaki, eta ballet klasikoaren esparru profesionalean ikasketak egin zituen. Ninette de Valois-ek beka eman eta gero, Sadler's Wells Balleteko –gaur egun, Londresko The Royal Ballet, munduko bost ballet onenetarikotzat hartua– lehen dantzaria izan zen. Konpainia horrek maila gorenarekin kontratatatu zuen lehen atzerritarra izan zen, eta nazioarteko izen handiko koreografo handien obrak dantzatu zituen. 1963an, bere bizitza profesionala irakaskuntzara bideratu zuen, eta Portugalen finkatu zen. Bertan, Portoko Dantza Klasikoaren Akademia sortu zuen eta lau hamarkadatan zehar dantzari oso ezagunak eta nabarmenak hezi zituen. 2004an, Porton bertan omenaldi hunkigarria egin zioten.

- Eugenio Yurre "Gene Yurre" (Donostia 1928-2008)

"Gene" ezizenez ezagunagoa. Dantzari profesionala, pedagogo eta koreografoa. Txikitatik Espainiako Gerra Zibiletik Frantzia erbesteratua. Ama kartzelan sartu zuten eta aita tropa frankistek preso hartu eta Aljeriako kontzentrazio-esparru batera bidali zuten. Hasieran, Normandian jaso zuten, eta, gero, Parisera eraman zuten. Bertan, dantza formakuntza jaso zuen, Alexandre Volininerekin. Irina Grjebina Ballet Errusiarretan dantzari bakarlarria izan zen, mundu mailan etengabe birak egiten. Parisko Les Ygroucki Ballet Kosakoan ere aritu zen solista modura. Agertokietatik erretiratuta, eta bere lurraldera itzulita, Kresala taldea sortu zuen. Izaerazko dantzako maisu gonbidatua ere izan zen Bruselan, Cannesen, Anberesen eta Parisen. Gipuzkoako Foru Aldundiko aholkulari teknikoa eta epaimahaikidea izan zen dantza atzerrian ikasteko lehen bekak eman zirenean. 1981ean, Imanol Olaizolarekin batera, Euskadiko lehen Ballet Nazionala sortzeko proiektua aurkeztu zion Eusko Jaurlaritzari. 2009an, hil ondoen, Gipuzkoako Dantza Profesionalen Elkarteak Dantzaren Dedikazioaren Saria eman zion.

Amaitzeko

Erbesteko dantzari buruzko ohar orokor labur hauekin, euskal dantzari buruzko

deskribapen txiki bat erakusten dugu XX. mendearen lehen erdian. Saiatu gara, ibilbideak eta bideak aztertzen, historiaren irakurketa eta kontakizun partzialak orekatzen, interpreteei, ikertzaileei eta maisu-maistrei balio zehatza ematen lagunduz, horiek baitira Euskal Herrian dantzaren garapenaren, transmisioaren eta bilakaeraren protagonistak, historiako garai zail eta ilunetan. Nazio eta nazioarteko gertaera historiko gorabeheratsuek markatutako biografiak bizitzea egokitu zitzairen belaunaldiak izan ziren, gerrako eta gerra arteko testuinguru geopolitiko gogorren barruan.

Saski Naskik eta Eresoinkak hamaika urte eskasetan garatu zuten proiektu artistikoa, eta beste talde eta pertsona batzuenak, oso proposamen interesgarriak izan ziren, oraindik ere sakon aztertzeke dagoena, eta iritzi objektiboko elementu nahikorekin, gaiari buruz egindako lan monografikoekin azterlan espezializatuak egiteko zain, kasu honetan Espainiako Gerra Zibilaren erbestaldi konplexuan atzemandako fenomenoak, adibidez. Izan ere, –gerora– behar zuten aitorpena izatea edo ez izatea garrantzirik gabeko zerbait da, baina bai konponbidezkoa emaitzaren benetako garrantziari dagokionez, haiek, pasioz egindako lanarekin gozatu arren, egin zuten lan sufritu eta konprometituari dagokionez.

Azken batean, aitzindari nabarmenak izan ziren, dantza ikuspegi ireki eta arduratsutik ulertu zutenak etengabeko bilakaeran; lan-ildo koherente, zintzo eta garden bat egin zutenak, inolako onurarik eta aitorpenik espero gabe. Sustraiak ondare tradizionalan landatu zituen dantza-eredu baten loraldia irudikatu zuten, haren etorkizuneko garapena artikulatzeko oinarriak ezartzeko bokazioarekin loratze aldera, nahiz eta, batzuetan, herrialde baten memoriak, iragan hurbileko sortzaile isilenak ahazteko baimena eman bere buruari, historiaren itzalean dagoen oroimen-galeran ahaztuta abandonatuz, kulturaren kontakizun partzial batzuen aldeko apustua egiteko joeran, hutsalkeria kezkarri baten sintomaren baitan.

Faustino Aranzabal